

Иванка Гергова

Институт за изследване на изкуствата при БАН

София - България

ПОЧИТАНИЕТО НА БОГОРОДИЦА ТРОЕРУЧИЦА СРЕД БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ 18-19 ВЕК

Абстракт: През 18 и 19 векове връзките на българите с Хилендар са интензивни, много българи са монаси в манастира, цялата българска територия е покрита с метоси, поклонничеството е активно. От всички светогорски чудотворни икони Богородица Троеручица е най-популярна. Наред с реплики на иконата от светогорски зографи, се появяват множество, изпълнени от български майстори. Репликите имат разнообразна иконография, някои от тях се почитат като чудотворни.

Ключови думи: Богородица Троеручица, чудотворна икона, реплика, метох, таксидиот

В България се намират извънредно много реплики на светогорски чудотворни икони¹ и това не е изненадващо, като се има предвид, че Света гора е най-близкото място за поклоннически пътувания на българите, наличието на множество метоси на атонски манастири у нас, таксидиотските мисии на светогорски монаси през Възраждането по нашите земи. Изворите показват, че през 18 и 19 век в голям брой българи са монаси в многобройните светогорски манастири, скитове и келии. Йеромонах Никифор в един твърде интересен текст, озаглавен „Повествование за пленяването на Света гора Атонска от агаряните“, писана скоро след 1821 г., дава подробни сведения за българското монашеско присъствие на Света гора преди турското разорение по време на гръцкото въстание: в Хилендар живеят 400 монаси българи, в Зограф – 250, след което изрежда още 13 манастира и скитове с монаси от своята народност². Според статистиката на слависта Константин Петкович в средата на XIX в. на Света гора има около 2000 българи, монаси, търговци в Карей и работници³. В края на XIX и началото на XX в. българското присъствие в светогорските манастири и скитове е все още значително⁴.

1 Текстът е част от голямо изследване на тема „Чудесата на Богородица в българското изкуство през Възраждането“, подготвено като индивидуален изследователски проект в Института за изкуствознание (днес Институт за изследване на изкуства) при Българската академия на науките.

2 Йеромонах Никифор, йеромонах Йеротей, *Вик от бездната*, Велико Търново, 1998, 45, 46.

3 *Обзоръ Атонскихъ древностей* К. П. Дмитриева-Петковича. Приложение къ VI му т. Записокъ Императорской Академии наукъ. № 4, СПб, 1865, 6, 18, 28, 44, 46, 50, 51, 53, 63, 65, 66, 67. Виж и: Р. Баришић, *Путописци и етнолози о Хиландару*, Осам векова Хиландара, Београд, 2000, 252 – според Павел Ненадович в средата на 19 век всичките 70 монаха в Хилендар са българи.

4 И. Тютюнджиев, *Търновската митрополия и атонските манастири XV-началото на XIX в.*

Духовният живот на българите през периода, наричан от самите тях Възраждане, има силен светогорски отпечатък с различни прояви и резултати. Познаването и почитанието на светогорските чудотворни икони води до появата на техни копия и реплики в църкви и домашни иконостаси, заимстват се атонски ритуални практики и топоси в легендите за българските чудотворни икони.

Част от иконите, възпроизвеждащи светогорски светини са донесени от Света гора, закупени или специално поръчани там, други са правени от български зографи, използвали често като модел графични образци. Срещат се икони на ивионската Богородица Портаитиса, ватопедските Есфамени и Отрада, Достойно ест, дохиарската Скоропослушница, но безспорно най-многобройни са копията на хилендарската Троеручица, която надминава по популярност всички останали.

Сведения за обиколки на хилендарски монаси по българските земи⁵ има от самия край на XVI век, когато хилендарски таксидиот посещава Доростол (Силистра), Разград и черноморието⁶. През XVII век маршрутите се разширяват значително, но манастирът все още няма метоси по българските земи⁷. През XVIII и XIX в. метоси се основават в: Асеновград, Банско, Берковица, с. Ветрен, Пазарджишко, Видин, Враца, Габрово, Дупница, Елена, Ески Заара (Стара Загора), Етрополе, Жеравна, Казанлък, Калофер, Карлово, Карнобат, Копривщица, Котел, Кюстендил, Ловеч, с. Мещица, Брезнишко, Пазарджик, Панагюрище, Пирдоп, Плевен, Пловдив, с. Прасадин Клисурса (с. Клисурса, Пазарджишко), Русе, Самоков, Свищов, Севлиево, Сливен, Сопот, София, Трявна, Търново, Хасково, Чирпан, Шумен, Ямбол. За активността на хилендарските таксидиоти на българска територия през XVIII в. може да се съди по стотиците имена от цялата територия на страната, записани в един от хилендарските поменици, започнат през 1767 г.⁸. В него фигурират лица от 280 селища, повечето български. Най-много са от селищата, където има хилендарски метоси, но често се споменават и някои други, в които не е имало метоси, като Бургас, манастира „Св. Анастасия“ на едноименния остров в бургаския залив, Анхиало, с. Енина, Златица, с. Шипка. В един епистолар на Хилендар (днес в Зограф) има писма до редица български селища, включително Ихтиман⁹. Известен е фактът, че през 18 и 19 векове Хилендар има не само значително българско монашеско присъствие, но и повечето работи по строежа и украсата са извършени със средствата на български ктитори¹⁰. При тази ситуация популярността на чудотворната хилендарска икона Богородица Троеручица е съвършено оправдана.

Какво са знаели българите за иконата? Разполагаме единствено със сведения, датиращи от 18 и 19 векове, а това е времето, когато в Хилендар постепенно и безвъзвратно се изменя старата легенда за Троеручица. Според записаната през 16 век в Русия легенда, иконата е рисувана в Скопие, при което върху нея сама се

по гръцки извори. – Сб. Светогорска обител Зограф II, София, 1996, 122-123.

5 Изследването има предвид само днешната държавна територия на България.

6 А. Фотић, *Света гора и Хиландар у Османском царству XV-XVII век*. Београд, 2000, 224.

7 Пак там, 224-229.

8 К. Стоилова, *Поменик на Хилендарския манастир от 1767 г.* – Исторически преглед, кн. 3, 1978, 95-103.

9 Д. Медаковић, *Манастир Хиландар у 18 веку*. – Хиландарски зборник 3, Београд, 1974, 41.

10 Сава Хилендарец цитира многобройни дарителски надписи от различни обекти в манастира, датиращи от XVIII и XIX в. с имена на българи – поклонници и хилендарски монаси. Вж.: С. Хиландарац, *Историја манастира Хиландара*, Београд, 1997, 58, 63, 69, 86, 102, 105, 111, 114, 125. Вж. още: Д. Медаковић, *Манастир Хиландар у 18 веку*. – Хиландарски зборник 3, 41-52; Н. Синдик, *Карејска проскомидија*. – Хиландарски зборник, 10, Београд, 1998, 282.

появила трета ръка на Богородица, държаща Младенеца, след време иконата сама се озовала в Хилендар¹¹. През 1727 г. когато Виктор Григорович Барский посещава манастира, му разказват същата история за иконата¹². Доколкото може да се съди по пълната липса на реплики на Троеручица с трета Богородична ръка, сред българите тази легенда е била или непозната, или непопулярна.

В средата на 18 век се извършва контаминация между разказа за скопската икона и споменатата в руския текст друга икона, принадлежала на св. Йоан Дамаскин и донесена в Хилендар от св. Сава Сръбски. В новокомпилираната легенда иконата е донесена от св. Сава от Дамаск и предадена на брат му Стефан Първовенчани, който я носел в битки и накрая я оставил в Скопие, откъдето иконата сама дошла в Хилендар. Най-ранният препис на този разказ се намира в добавките на чудесата Богородични от Агапий Ландос в ръкопис от 1750 г. (Пловдивска библиотека 110)¹³, изпълнен от хилендарските монаси Кирил Живкович и йеромонах Гавриил. Книгата е купена в Хилендар и отнесена в Самоков. Вероятно от нея е преписан разказът за Хилендар и чудотворната икона Троеручица през 1775 г. от рилския книжовник Теофан (Народна библиотека, София 741)¹⁴. Три години по-късно Теофан включва текста за Троеручица в книгата „Чудеса Богородични“, която пише в Пазарджик (ЦИАИ 450)¹⁵. Известен е само още един препис на текста, писан през 1804 г., който се намира в белградската Народна библиотека¹⁶.

Българите са четели и кратките сведения за иконата в издаваните през 19 век проскинитарии за светогорските манастири, но несъмнено за популярността ѝ са играли главна роля устно предаваните разкази в самия Хилендар или от хилендарските таксидиоти.

През 1851 г. хилендарският монах казанлъчанин Онуфрий Попович издава Цариград книгата „Духовен зрак“, в която накрая помества две молитви, произнасяни пред образа на Троеручицата. В първата се преразказват накратко оформените през 18 и 19 в. легендарни сюжети и форми на почитание към иконата – игуменка, тя сама дошла в Хилендар и седнала на игуменския стол, изцелила ръката на Йоан Дамаскин. Втората молитва, наречена „зело умилителна“, не съдържа препратки към историята на иконата.¹⁷

През 1868 г. Николай Карастоянов издава в Самоков книгата „Свитокъ или молитва пресвятыя Богородицы“, използвайки някое от по-ранните издания (на К.

11 А. Турилов, *Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века*. В: Сб. Чудотворная икона в Византии и древней Руси, Москва, 1997, 510-529; *Древности монастырей Афона в России*. Каталог выставки. Москва, 2004, кат. III. 32.

12 *Странствования Василья Григоровича-Барскаго по святымъ местамъ Востока съ 1723 по 1747 г.*, Ч. I, СПб, 1885, 229.

13 Б. Цонев, *Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив*. София, 1920, 147; И. Гергова, „Амартолон сотирия“ на Агапий Ландос в българската култура през 17-19 век. – Црквене студии 4, Ниш, 2007, 408-409.

14 Б. Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 2. София, 1923, 404; И. Гергова, Цит. съч., 409.

15 И. Гергова, Цит. съч., 410.

16 Љ. Штавланин-Ђорђевић. *Чудеса пресвете Богородице Агапија Крићанина и ново чудо Богородице Тројеручице манастира Хиландара*. – Археогравски прилози 6-7, Београд, 1984-1985, 275-284.

17 *Духовный зракъ*. Цариград, 1851, 67. Във второто издание на книгата, реализирано през 1856 г. в Белград с иждивението на копривщенеца Нешо Неделков, липсват молитвите към Троеручица.

Огнянович, Цариград, 1844 и 1850, Т. Хрулев, Букурещ, 1858). В предговора се казва, че тази молитва е намерена при гроба на Дева Мария в Гетсимания¹⁸. Сред молитвените обращения към Богородица има и “Пречистая Троеручице, християн наставнице”. Същото срещаме в няколко молитвеника от Самоков – НБКМ №№ 647, 650 и 651¹⁹: „Троеручице моя и наставнице всем”. Това обръщение е взето от първоизточник, който би трябвало да е със светогорски произход (в книгата на К. Огнянович се споменава, че е преведена от гръцки), то е израз на известността и почитанието към хилендарската икона и спомага още повече за засилването им сред българските читатели. Впрочем тези молитвеници са предназначени за частна употреба и предполагат наличие на реплики на хилендарската икона в самоковските домове, а такива действително е имало.

Специална молитва, която да се чете пред икона на Богородица Троеручица, е поместена в един ръкописен сборник от молитви, жития и други четива от около средата на XIX в. (НБКМ 1012)²⁰. След края на молитвата е поместено заглавието ѝ: „Типик на пресветата славна владичица наша Богородица и приснодева Мария Троеручица”, но след края ѝ има пояснение, че е дадена лично от Богородица на кантарийския владика, който да я даде на християните да я четат. Това пояснение присъства в множество молитвеници и е заето от чудо седмо в книгата „Небо Новое” на Йоаникий Галатовски. Но в тези молитвеници молитвата не е свързана с Богородица Троеручица, това трябва да е дело на писача, или той е използвал извод, където контаминацията вече е извършена. Подобна молитва към Пресвета Богородица Троеручица е включил в един от молитвениците си известният книжовник даскал Тодор Пирдопски (НБКМ 653²¹). В един ръкописен молитвеник от Самоков (НБКМ 1440) има и изображение на Богородица Троеручица²².

Най-ранното копие на Богородица Троеручица, което ми е познато в България, се намира в църквата „Св. Никола” в гр. Рила и може да се допусне, че е пренесена там от близкия Рилски манастир²³. В първоначалната публикация на иконата я датират от 17 век, но смятам, че тази датировка не е точна и трябва да се измести към средата-втората половина на 18 век. Рилската икона е изпълнена несъмнено на Света гора, като точно копие на хилендарската Троеручица, като дори размерите съвпадат. Косвено доказателство за това, че копието е било в Рилския манастир намираме в една гравюра, изпълнена в манастира през 1841 г., когато новопостроеният му католикон се изписва. В центъра е представена Богородица Троеручица, под нея са допоясните изображения на св. Йоан Рилски и св. Никола²⁴. Двата светци са патрони на параклисите в рилския католикон, но защо Богородица е изобразена с типа Троеручица? Едва ли само заради добре известните връзки на Рилския манастир с Хилендар, най-вероятно копието на Троеручица тогава се е

18 Печатните молитвеници са преписвани многократно: НБКМ №№ 652, 653, 1012, 1177, 1440.

19 Б. Цонев, *Опис*, т. II, 167-169.

20 М. Стоянов, Х. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в софийската Народна библиотека*, т. III, 170-171.

21 Б. Цонев, *Опис*, т. II, 170.

22 Б. Христова, Д. Караджова, Н. Вутова, *Опис на славянските ръкописи в софийската Народна библиотека*, т. V, София, 1996, табл. CLXXX.

23 И. Гергова, *Рилският манастир и Хилендар*. В: Сб. Осам векова Хиландара, Београд, 2000, 470, ил. 7.

24 Р. Радкова, *Щампите в Рилския манастир*. София, 1975, 18; И. Гергова, *Рилският манастир и Хилендар*, 473, ил. 10.

намирало в манастира и е било твърде почитано. За специалното почитание на иконата говорят и многобройните закачени върху нея дарове.

В Рилския манастир съществува един своеобразен ритуал – на велик водосвет водата се освещава с помоща на чудотворната икона-реликварий, която се изнася при водосветния купел²⁵. Без съмнение рилските монаси са заимствали хилендарския ритуал при водосвет да се носи иконата Троеручица при водосветната фиала²⁶.

Следващата по време икона на св. Богородица Троеручица се намира в църквата „Св. Никола“ в с. Жеравна²⁷. И тук може да се констатира близост до оригинала, само са добавени бюстове на св. Сава Сръбски, дърщач евангелие и на св. Симеон Сръбски с броеница в ръка. Иконата не е датирана, но е комплект с икона на Христос Вседържител от 1787 г.²⁸. Без съмнение зографът е светогорски и е свързан с Хилендар. В двора на църквата в Жеравна е съществувал хилендарски метох. Очевидно, когато се е изработвал иконостасът, жеравненци са поръчали иконите чрез някой от таксидиотите, или когато са били на поклонение в манастира и специално са пожелали образът на Богородица да възпроизвежда чудотворната икона.

Вероятно също в последната четвърт на XVIII в. на Света гора е изпълнена една не-голяма икона в колекцията на НХГ²⁹, сигнирана на гръцки: Н ΤΡΗΧΕΡΟΥΣΣΑ. Иконата е била покрита със сребърен обков с надпис: Н ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΗ ΙΚΟΝ ΤΗΣ ΠΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΥ Τ...ΤΡΙΧΕΡΟΥΣΙΣ.

Твърде интересни са две икони, работени по същото време в едно светогорско ателие. Едната е частно притежание, а другата е в църквата „Архангел Михаил“ в гр. Гоце Делчев³⁰. В тях около централното изображение на Богородица с Младенеца в извивките на растителен орнамент са разположени бюстове на светци, сред които св. Симеон и св. Сава Сръбски.

Може да се обобщи, че през 18 век българите са носели или поръчвали реплики на Богородица Троеручица, изпълнени на Света гора. За една такава поръчка узнаваме и от писмо, писано през 1804 г. от жителите на гр. Елена до Хилендар, в което молят монасите да намерят искусни зографи, за да изпълнят иконите за новата им църква „Св. Никола“, сред които и Троеручица, а иконите да бъдат донесени от хилендарския духовник в Елена³¹. Ролята на хилендарските таксидиоти за

25 А. Куюмджиев, *Ритуал и стенопис в главната църква на Рилския манастир*. – Проблеми на изкуството, 3, 1998, 52-57; Е. Bakalova, *La veneration des icons miraculeuses en Bulgarie: aspects historiques et contemporaines d'un pelerinage*. – Ethnologie française, 2001/2, 261-275.

26 В споменатия текст за манастира Хилендар и иконата Троеручица, добавен към Чудесата Богородични на Агапий Ландос се споменава изнасяне на иконата от църквата при водосвет. Отглас на този ритуал е една хилендарска штампа в която са изобразени редом иконата Троеручица и хилендарската водосветна фиала. Вж: Д. Давидов, *Светогорска графика*, Београд, 2004, кат. 55.

27 К. Паскалева, *Икони от Сливенския край*. София. 1975, ил. 6. Размери 59, 5x80, 5 см.

28 Пак там, ил. 4, 5. Авторката разчита неправилно изписаната върху иконата дата като 1781. Точната дата е 1787. Третата икона от същия зограф, която се намира в църквата, е Св. Георги с житийни сцени, която има същата дата. И тук Паскалева е посочила неправилна дата – 1777 (ил. 12).

29 Инв. № НХГ 403. Размери 19x15 см. Непубликувана.

30 И двете икони не са публикувани.

31 Д. Караджова, *Нови данни за духовно-просветния живот в Еленския край през втората половина на XVIII в. и първата половина на XIX в.* – Известия на Народната библиотека “Св. св.

разпространяването на популярността на чудотворната икона и нейни изображения сред българите е несъмнена. В тревненската църква „Св. Архангели“ е запазена една таксидиотска мощехранителница³², на чийто капак в центъра е представена Богородица Троеручица, а встрани от нея са образите на св. Сава и св. Симеон Србски. Най-вероятно това е наследство от някой хилендарски духовник, пребиваващ в тревненския метох през 19 век, макар че Ю. Шулекова смята, че мощехранителницата е изработена от тревненския златар Пенчо Генов³³. Композицията върху капака, с иконата и двамата светеца встрани от нея има връзка с някои от светогорските гравюри със същия сюжет.

Макар и през 19 век да се появяват епизодично светогорски икони на Богородица Троеручица, образът на хилендарската чудотворна икона навлиза от края на 18 век трайно в репертоара на българските зографи, особено от Самоков и Трявна. Броят на познатите изображения е огромен, най-голяма концентрация на реплики на Троеручица намираме в Самоков и околните селища, както и на север от Стара планина във Враца и манастирите около Велико Търново.

Поради ограничения обем на настоящата работа ще се спра само на някои по-интересни от иконографска гледна точка изображения и на икони, които върващите почитат като чудотворни.

Трябва да се отбележи, че съществува вариативност в детайлите на разглежданите реплики на Троеручица. Постоянни са само изобразяването на Богородица като дексиократуса и наличието на третата ръка, често маркирана като имитация на метален обков. Положението на третата ръка се изменя, често са добавени ангели, които короноват Богородица или държат свитъци с текстове, Младенецът има различни пози, понякога държи свитък, друг път затворено евангелие. Причините за тази вариативност се крият в използваните модели, които от своя страна са в зависимост и от вида на променящите се обкови на хилендарската Троеручица.

Най-интересните варианти са тези с добавени светци. Сред тях най-често се срещат св. Симеон и св. Сава Србски, което е обяснимо заради най-късния вариант на разказваната легенда, освен това съществуват и няколко подобни гравюри. Изборът на останалите светци се определя от различни съображения. При домашните икони, а такива има немало, се добавят светци покровители, лечители и патрони на главата на фамилията, като иконата започва да наподобява иконостас и осигурява ефективността на личната молитва. Най-често се срещат светците Никола, Харалампий, Георги, Димитър, арх. Михаил. В някои икони за монашеска килия също се избира за централно изображение Богородица Троеручица. В една такава непубликувана икона от Черепишкия манастир наред с нея са представени св. Йоан Рилски и св. Антоний Печерски.

Една от най-богатите със своето съдържание икони на Троеручица в България е изпълнена през 1862-3 г. от зографа поп Павел от с. Шипка за иконостаса

Кирил и Методий”, т. XXII, 1994, 254-255.

32 Д. Друмев, *Златарско изкуство*, София, 1976, прил. 129, 130; Шулекова, Ю. *Тревненската художествена школа и златарството в Трявна в началото на XIX и XX век*. В: Сб. Тревненска художествена школа. София, 1985, 108-109; Е. Генова, *Църковните приложни изкуства от XV-XIX век*, София, 2004, ил. на с. 126. Във вътрешността на кутията има ръчен кръст, който потвърждава функцията на предмета като таксидиотска кутия, както и мощи на св. Трифон и св. Йоан Златоуст.

33 Ю. Шулекова, Цит. Съч., 109.

на църквата в Соколския манастир³⁴. Поп Павел е изобразил Младенеца във фас, облечен с царски одежди, с корона, държащ в лявата си ръка сфера. Третата ръка в центъра на долната част е изобразена пишеща с перо върху свитък: *Твоя победителна десница*. В двата долни ъгъла на иконата са поместени допоясните фигури на св. Йоан Дамаскин вляво и на ев. Лука вдясно. Двамата държат текст с надпис: *Нѣмгы да воудѣутъ оустны лѣстивѣа не кланяющихся образу твоему устному изображенныи стѣмгы апстоломъ Лукою иже Одигитрію*. Сигнатурата на Богородица е *Троеручица Іоанна Дамаскина*. Зографът е знаел късната хилендарската легенда, според която Троеручицата е изпълнена от евангелист Лука и по-късно е изцелила ръката на св. Йоан Дамаскин. Известно му е било, че светецът е пострадал заради почитанието към иконите и всичко това е илюстрирал чрез образи и текстове. Текстът *“Нѣмгы да воудѣутъ оустны лѣстивѣа...”* е зает от малкия молебен канон на Пресвета Богородица в гръцкия молитвослов³⁵. Зографът е имал различни възможности да се запознае с този текст, твърде популярен по негово време. Той стои в началото на книгата „Свиток Богоматере“, издадена два пъти в Цариград от Константин Огнянович – през 1844 и 1850 г., под гравюра на Богородица с Младенеца; в изданието на книгата от Т. Хрулев през 1858 г., в началната гравюра изображението на Богородица е идентично с Троеручицата, само без трета ръка. Няколко години по-късно, през 1866 в отпечатания в Цариград проскинитарий на Света гора под началната гравюра с Новозаветна св. Троица стои почти същият текст, само краят е друг – след „Лукою“ продължава: „...священнейшимъ милосерднымъ наставникомъ“. Текстът е изписан и в долната част на една икона от музея във Велико Търново, представлява ев. Лука, показващ на Богородица нарисованата от него икона³⁶. В ръкописната ерминия на самоковеца Анастас Карастоянов като указание за надпис към икона на Богородица Одигитрия е поместен същият текст³⁷. Поп Павел може да е виждал и белградското издание на Ирмология от 1837 г., където е представен св. Йоан Дамаскин, държащ отворена книга, на страниците на която се чете: „Твоя победителна десница“.

Поп Павел изпълнява по същото време и цикъл чудеса на Богородица, включително сцени, свързани с иконата Троеручица и изцеляване ръката на св. Йоан Дамаскин³⁸. Неговите изображения са вдъхновили местния габровски зограф Йоан х. Василев. Той изпълнява една Троеручица, представена почти в цял ръст, с фигурите на св. Никола и св. Димитър, вероятно домашна³⁹. Под Богородица е поставен свитък с текст: „Сый одесную силы предстоящу выну одесную царицу яко матер сыну слышавъ молящую даждъ моеи деснице похвалная писати матери царице“. Текстът е зает от сцената с молитвата на св. Йоан Дамаскин от цокъла на проскинитария в Соколската църква. В горната част два ангела в облаци държат свитъци с текст:

34 М. Цончева, *Българско възраждане. Живопис и графика*, София, 1962, прил. 5 – фрагмент; И. Гергова, *Чудесата на Богородица в църквата на Соколския манастир*. – Сб. Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи, кн. IV, София, 2005, 76, ил. 3; Е. Мутафов, *Индивидуални просителни молитви пред икони*. – Манастирската култура на Балканите. ГСУ, ЦСВП „Иван Дуйчев“, т. 94 (13). София, 2006, 214, ил. 3.

35 Е. Мутафов, Цит. съч., 214.

36 Иконата не е публикувана.

37 Ръкописът е в сбирката на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“, Cod. D. Slavo 39. Вж.: Б. Христова, А. Джурова, В. Велинова, *Опис на славянските ръкописи от ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ към СУ „Св. Климент Охридски“ XIV-XIX век*. София, 2000, 129.

38 И. Гергова, Цит. съч.

39 Крипта, № 925. Размери 62x47 см. Непубликувана.

“Радуйся благодатная, Господ с тобою”. В долния край на иконата зографът е поставил голям розов цвят, от който излизат клонки, като обогатява така внушенията и с намек за темата Богородица Неувяхваща роза.

Една от най-почитаните и днес чудотворни икони в България е Богородица Троеручица в Троянския манастир. Историята ѝ е записана в манастирската летопис и публикувана отдавна⁴⁰, но не е била подлагана на анализ. Според разказа, записан през първата половина на 19 век, началото на обителта било положено от един отшелник, заселил се на това място със свой ученик около 1600 г. След немалко години оттук минал светогорски йеромонах, носещ „чудотворна икона на Пресвета Богородица Троеручица по подобие на она, намираща се в Хилендар“⁴¹, запътил се към Влашко, където живеят свободно православните. Светогорецът се задържал при троянските монаси доста време, през което иконата „благодатию Христовою“ показва в народе предела троянскогo чудеса немала⁴². Тези чудеса породили в народа благоговение към иконата, но и към монаха, който я донесъл. Дълго след като той заминал, хората го споменавали като добрия духовник, който им донесъл чудотворната Богородица. Накрая странникът решил да продължи пътя си, положил иконата върху коня си и тръгнал, но едва се отдалечил от хижата на отшелниците и конят паднал под иконата. Разбарл, че това е волята на Богородица, светогорският монах се върнал. След време отново се опитал да замине, но всичко се повторило. Тогава той оставил иконата, разбирайки, че тя изявява волята си да остане тук и виждайки любовта и вярата на народа към иконата, а сам заминал. Старият духовник с помощта на Богородица събрал още братя и построил дървена църква, посветена на Рождество Богородично⁴³.

Авторът на троянската летопис не е известен⁴⁴. Във всеки случай тя започва със събития, твърде отдалечени във времето, за които не са били запазени никакви сигурни документи или спомени – имената на троянските отшелници и светогорския таксидиот не се споменават, защото са били забравени. Легендарното начало на историята на обителта отразява времето, съвременно на писането на текста, а в него почитанието към чудотворната манастирска икона е било очевидно силно и то, както се подчертава „сред народа“. Идването на иконата, която веднага започва да прави чудеса, осигурява съществуването и разрастването на манастира, имнно благодарение на „народното“ почитание. Възможно е тук да е отразен споменът за действително събитие – минаване на хилендарски таксидиот, носещ икона на Богородица Троеручица към Влашко, или към Русия, през XVI и XVII в. това е

40 Й. Бакалов, *Материали за историята на някои манастири в България*. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, т. XII, 1895, 339-345; К. Данов, *История на Троянския ставропигиален манастир*, Ловеч, 1903, 10-12; П. Мутафчиев, *Из нашите старопланински манастири*. – Сборник на БАН, т. 27, 1931, 100-121-142. Същото в: П. Мутафчиев, *Избрани произведения*. Т. 2. София, 1973, 392 и сл. Мутафчиев отбелязва, че е използвал текст, който се различава по правопис и съдържание от този, публикуван от Бакалов; Драговитийски еп. Харитон. *Троянският манастир „Успение пресв. Богородици“*, София, 1958, 123. Оригиналът и преписът на манастирската летопис са в неизвестност. Използвам текста, публикуван от П. Мутафчиев според изданието в неговите Избрани съчинения.

41 П. Мутафчиев, *Избрани съчинения*, 393.

42 Пак там, 394.

43 Пак там, 394-395.

44 Драговитийски еп. Харитон. *Троянският манастир*, 123-124 отхвърля съществуващата версия, че това е Константин Огнянович.

обичайна практика, документирана в изворите. Но по-важно и сигурно е, че текстът е писан от човек, добре запознат с легендите за чудеса, защото той използва един разпространен топос – желанието на иконата да остане на определено място и начина по който го показва – чрез падането на животното, което го носи. Според правилата на жанра спирането на животното според волята на иконата трябва да стане три пъти, а тук са посочени само два – авторът не се е съобразил със схемата, чийто смисъл сигурно му е убягвал. Оставането на чудотворната икона в Троян създава около образа на манастира един ореол на святост, който троянските монаси съзнателно са поддържали. Тук в скоби ще посоча модификациите, на които се подлага разказът от манастирската летопис в устните предания на местното население, записани през XX век – монахът, отиващ с иконата за Влашко преспал на Малка могила (не се споменават отшелници), на сутринта конят умрял (вариант – не могъл да стане) и монахът оставил иконата. В един от вариантите иконата падала от гърба на коня когато монахът се опитвал да я сложи там⁴⁵.

По-нататък летописата продължава с конкретни имена, дати и събития, явно осланяйки се на някакви записи. Интересно е, че се изреждат драматични случаи на нападения на измаилтяни над монасите, мъчения и убийства, братята се крият в горите, за да се спасят, но не се споменава чудотворна помощ на иконата, което е на пръв поглед странно, но всъщност би могло да говори за сравнително късното възникване на почитанието към Троянската Троеручица. Иконата се споменава отново едва под датата 1818, когато в манастира дошъл руският монах Леонтий, „умеещ да реже образи на мед“ и игуменът Партений „славы ради Богоматере“ му поръчал да изреже „икона на Пресвета Троеручица... с обителта, скита и околните предели“, за да се раздават на поклонниците⁴⁶. Тук за пръв път имаме документирано свидетелство за утвърден култ към иконата, превърнала се вече в емблема на манастира, така както в Хилендар през XVIII в. Троеручицата задължително заема главно място в манастирските графични ведути.

След като летописецът е разказал за строежа на новата манастирска главна църква през 1835 г., той се обръща отново към иконата. От два века, казва той, иконата извършва непрестанно чудеса: „давала и дава изцеление на тези, които отиват при нея с вяра, т. е. болни изцелява, прокажени очиства, онемели прави да проговарят, бесове изгонва и на всекиго всякак помага. И като майка с милост благотелства не само на верните, но и на самите турци, когато в нуждата си се притичат към светата обител и молят за ходатайство светите отци, както и до днес често идват да се целят“⁴⁷. Целителната мощ на иконата е описана отново крайно обобщено и с топоси⁴⁸, но заслужава внимание твърдението, че към нейната помощ прибягват и турци. Свидетелствата за уважението и вярата от страна на турци и въобще мюсюлмани в християнски светини като чудотворни икони и мощи на светци са многобройни⁴⁹, така че вероятно в Троянския манастир действително се е случвало подобно нещо.

45 В. Живкова, Т. И. Живков. *Локус и универсум (Добродан, планината – митология и...*, Троян, 2001, 200. Авторите се позовават на записани през август 1993 г. текстове по време на експедиция на Асоциацията за антропология, етнология и фолклор “Онгъл”.

46 П. Мутафчиев, Цит. съч., 398.

47 П. Мутафчиев, Цит. съч., 402.

48 Изглежда, че пасажът е преписан дословно от някъде. Докато „бесновати“ и глухи сигурно е имало в Троянско, то прокажени – едва ли.

49 Ще посоча само няколко: историята на чудотворната икона на св. Параскева в Пещера (С. Захариев, *Описание на Татар-пазарджишката кааза*, София, 1973, 62); легендата за

Единственият конкретен случай на чудо, извършено от Троянската икона е разказано в летописа при годината 1837, когато имало чума по „всичката вселена“ и много хора, християни и неверни турци и евреи умрели. Хората бягали от градовете и селата си по лозята за да се укрият от чумата, но и там умирали. Много дошли със същата надежда и в манастира, предимно ловчанлии и сопотненци. Когато дошъл празникът Успение Богородично големците, укрили се в обителта увещавали игумена да не пуска поклонници, за да не донесат зараза. Игуменът Партений отказал, защото не можел да откаже на поклонниците причастие и изповед, но ги утешил – „имайте упование в Божията майка, молете се и не се бойте“⁵⁰. Посрещнали поклонниците, дошли за празника, сред които имало и болни. Някои от гостите и монасите изплашени се скрили в околните колиби и там се разболяли, а всички, които останали в манастира оцелели, благодарение на бдението и молитвата, извършени от братството и закрилата на Богородица⁵¹.

Тук сме свидетели на една от обичайните функции на чудотворните икони на Богородица – да спасяват при епидемии, но при условие, че застрашените имат силна вяра. В случая огромна роля за извършване на чудото има игуменът Партений с неговата вяра, смелост и решителност. Този троянски игумен се е задържал на поста извънредно дълго и по негово време е построена новата манастирска главна църква⁵². През 1871 г., двадесет години след смъртта на Партений, Феликс Каниц пише, че в манастира го почитали като светец⁵³.

За мащабите, които е придобило почитанието към Троянската Троеручица през 19 век пише в спомените си копривщенецът Михаил Маджаров, посетил като дете с близките си манастира на патронния празник през 1860 г.: „Манастирската черква и цялата нейна околност се пълнеха с благочестиви и набожни християни, които бяха дошли от далечни краища, за да се поклонят на чудотворната икона на Божията майка. Два дни и една нощ хиляди мъже и жени се трупаха пред нея с такова усърдие и с такава преданост, които и до сега не са изчезнали от паметта ми. В навалищата на мнозина прилошаваше и трябваше да бъдат извеждани навън. Но това не спираше другите да се измъчват и най-после да достигнат до чудотворната икона, на която славата се носеше от Дунава до Родопите.“⁵⁴

В Троянския манастир са изработени две манастирски шампи – през 1818 г. от руския монах Леонтий и през 1839 г. от троянския монах Филотей⁵⁵. И в двете изображения на Богородица Троеручица заема главно място, наред с процесията с иконата на патронния празник Успение Богородично. В по-новата гравюра съставът на шествието е по-различен – добавени са двама свещоносци и двама йеромонаси с

постояването на аязмо и манастир на св. Марина в Каран Върбовка, Русенско (К. Огнянович, *Летный кринъ или страдание стья великомученицы Марины*. Цариград, 1843); почитанието на св. Наум от страна на турци (И. Гергова, *Култовете на българските светци през Възраждането*, София, 2004, ръкопис); туркини ношуват при гроба на св. Константин Софийски за изцеление (пак там).

50 П. Мутафчиев, Цит. съч., 403.

51 През 1848 г., когато е имало поредна епидемия от холера, оцелелите от болестта свищовски жители отиват да се поклонят сигурно не случайно на „Света Богородица“ в Троянския манастир, за което един от тях оставя запис. Вж: П. Мутафчиев. Цит. съч., 418; И. Гергова, *Една икона на захари Зограф и нейната история*. – Проблеми на изкуството, 4, 2010, 6-7.

52 Драговитийски еп. Харитон. Цит. съч., 56-59.

53 Пак там, 149.

54 Цит. по: Драговитийски еп. Харитон. Цит. съч., 64.

55 Е. Томов, *Възрожденски шампи и литографии*, София, 1962, прил. 4, 6.

кадилници. Изглежда междуременно литийното шествие е направено по-тържествено и това сигурно е станало след чудотворното спасяване на манастира и неговите гости от чумата през 1837 г., за което разказва манастирската летопис.

Смисълът на литийното шествие се предава по традиция до наши дни – на манастирския празник отнасят иконата до мястото, където паднал коня, когато светогорският монах напуснал обителта. Въпреки, че на това място няма поставен някакъв знак, очевидно се следва утвърдената традиция, идваща от Света гора, която съществува и при Бачковската чудотворна икона – веднъж годишно се отнася чудотворната икона до мястото, където тя се е появила. В Троянския манастир са адаптирали хилендарския обичай да се отнася иконата Троеручица до Проскинитария, поставен на мястото, където според легендата иконата пристигнала сама.

Троянската икона Троеручица не датира от началото на 17 век, както твърди местната легенда. По стилови белези тя може да се определи като произведение на тревненски зограф от самото начало на 19 век⁵⁶. Иконата е с големи размери и е поставена на проскинитарий. Богородица с Младенеца са заобиколени от допълнителни изображения: в центъра горе е благославящият Бог Саваот в облаци, а в краищата са групи от светци със скръстени пред гърдите ръце. Върху лявата рамка отгоре надолу са сцените: Благовещение на Йоаким, Рождество Богородично, Благовещение. Върху дясната рамка са: Зачатие на Богородица, Въведение Богородично в храма и Успение Богородично. Под арки върху долната рамка са представени петима светци с неясни сигнатури, сред които се различават св. Никола и св. Харалампий.

Троянският манастир е най-голямата и посещавана обител в северна България. През 1832 г. троянският монах Йосиф решава да построи манастир близо до родното си място Габрово. Добре запознат с историята на Троянския манастир, той възпроизвежда същата парадигма, която се оказва ефективна. Една от първите икони, които поръчва, е Богородица Троеручица. „Любви ради Богоматери” околното население започва да помага с пари и доброволен труд за изграждането на новия манастир⁵⁷. Днес иконата на Троеручица в Соколския манастир, прекрасно произведение на тревненски зограф, се почита като чудотворна, навярно така е било още от самото начало. Това може да се предположи и заради спомената икона от поп Павел, която е разположена в царския ред на иконостаса, развивайки темата за Троеручица.

Изображения на хилендарската чудотворна икона в българските земи намираме в графиката, златарството, украсата на ръкописната книга, стенописта и иконописта. Голяма част от тях са предназначени за лична употреба, намирали са място в домашния иконостас, пред тях са изричани молитви с очакване за събъдването им. Синтезиран израз на отношението на българите към Богородица Троеручица дава самоковският зограф Захарий Христов, който добавя при стенописното изображение на иконата в Троянския манастир епитета „Милостива”.

56 И. Гергова, *Троянският манастир*, София, 1988, 15, 16.

57 Х. Темелски. *Соколският манастир „Св. Успение Богородично” край Габрово*, Фабер, 2004, 24.

Литература

- Й. Бакалов, *Материали за историята на някои манастири в България*. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, т. XII, 1895
- Р. Баришић, *Путописци и етнолози о Хиландару*, Осам векова Хиландара, Београд, 2000
- Е. Генова, *Църковните приложни изкуства от XV-XIX век*, София, 2004
- И. Гергова, *Троянският манастир*, София, 1988
- И. Гергова, *Рилският манастир и Хиландар*. В: Сб. Осам векова Хиландара, Београд, 2000
- И. Гергова, *Чудесата на Богородица в църквата на Соколския манастир*. – Сб. Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи, кн. IV, София, 2005
- И. Гергова, „*Амартолон сотирия*” на Агапий Ландос в българската култура през 17-19 век. – Црквене студије 4, Ниш, 2007
- И. Гергова, *Една икона на Захари Зограф и нейната история*. – Проблеми на изкуството, 4, 2010
- Д. Давидов, *Светогорска графика*, Београд, 2004
- К. Данов, *История на Троянския ставропигиален манастир*, Ловеч, 1903
- Древности монастырей Афона в России*. Каталог выставки. Москва, 2004
- Д. Друмев, *Златарско изкуство*, София, 1976
- Духовный зракъ*. Цариград, 1851
- В. Живкова, Т. И. Живков. *Локус и универсум (Добродан, планината – митология и...)*, Троян, 2001
- С. Захариев, *Описание на Татар-пазарджишката кааза*, София, 1973
- Д. Караджова, *Нови данни за духовно-просветния живот в Еленския край през втората половина на XVIII в. и първата половина на XIX в.* – Известия на Народната библиотека “Св. св. Кирил и Методий”, т. XXII, 1994
- А. Куюмджиев, *Ритуал и стенопис в главната църква на Рилския манастир*. – Проблеми на изкуството, 3, 1998
- Д. Медаковић, *Манастир Хиландар у 18 веку*. – Хиландарски зборник 3, Београд, 1974
- Е. Мутафов, *Индивидуални просителни молитви пред икони*. – Манастирската култура на Балканите. ГСУ, ЦСВП „Иван Дуйчев”, т. 94 (13). София, 2006
- П. Мутафчиев, *Из нашите старопланински манастири*. – Сборник на БАН, т. 27, 1931
- Йеромонах Никифор, йеромонах Йеротей, *Вик от бездната*, Велико Търново, 1998
- Обзоръ Атонскихъ древностей* К. П. Дмитриева-Петковича. Приложение къ VI му т. Записокъ Императорской Академии наукъ. № 4, СПб, 1865
- К. Огнянович, *Летный кринъ или страдание стѣя великомученицы Марины*. Цариград, 1843
- К. Огнянович, *Летный кринъ или страдание стѣя великомученицы Марины*. Цариград, 1843
- К. Паскалева, *Икони от Сливенския край*. София. 1975
- Р. Радкова, *Щампите в Рилския манастир*. София, 1975
- Н. Синдик, *Карейска проскомидија*. – Хиландарски зборник, 10, Београд, 1998

- К. Стоилова, *Поменик на Хилендарския манастир от 1767 г.* – Исторически преглед, кн. 3, 1978
- М. Стоянов, Х. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в софийската Народна библиотека*, т. III. София, 1964
- Странствования Василья Григоровича-Барскаго по святымъ местамъ Востока съ 1723 по 1747 г.*, Ч. I, СПб, 1885
- Х. Темелски. *Соколският манастир „Св. Успение Богородично“ край Габрово*, Фабер, 2004
- Е. Томов, *Възрожденски щампи и литографии*, София, 1962
- А. Турилов, *Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века*. В: Сб. Чудотворная икона в Византии и древней Руси, Москва, 1997
- И. Тютюнджиев, *Търновската митрополия и атонските манастири XV-началото на XIX в. по гръцки извори.* – Сб. Светогорска обител Зограф II, София, 1996
- А. Фотић, *Света гора и Хиландар у Османском царству XV-XVII век*. Београд, 2000
- Драговитийски еп. Харитон. *Троянският манастир „Успение пресв. Богородици“*, София, 1958
- С. Хиландарац, *Историја манастира Хиландара*, Београд, 1997
- Б. Христова, Д. Караджова, Н. Вутова, *Опис на славянските ръкописи в софийската Народна библиотека*, т. V, София, 1996
- Б. Христова, А. Джурова, В. Велинова, *Опис на славянските ръкописи от ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ към СУ „Св. Климент Охридски“ XIV-XIX век*. София, 2000
- Б. Цонев, *Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив*. София, 1920
- Б. Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 2. София, 1923
- М. Цончева, *Българско възраждане. Живопис и графика*, София, 1962
- Љ. Штавланин-Љорђевић. *Чудеса пресвете Богородице Агатија Крићанина и ново чудо Богородице Тројеручице манастира Хиландара.* – Археографски прилози 6-7, Београд, 1984-1985
- Шулекова, Ю. *Тревненската художествена школа и златарството в Трявна в началото на XIX и XX век*. В: Сб. Тревненска художествена школа. София, 1985
- Е. Bakalova, *La veneration des icons miraculeuses en Bulgarie: aspects historiques et contemporaines d'un pelerinage.* – Ethnologie française, 2001/2

Иванка Гергова

ПОШТОВАЊЕ БОГОРОДИЦЕ ТРОЈЕРУЧИЦЕ КОД БУГАРА У 18-19. ВЕКУ

У 18. и 19. веку везе Бугара са Хиландаром су интензивне, многи Бугари су монаси у манастиру, цела бугарска територија покривена је метосима, поклоништво је активно. Од свих светогорских чудотворних икона, Богородица Тројеручица је најпопуларнија. Упоредо с репликама иконе светогорских сликара, појављује се мноштво урађених од стране бугарских мајстора. Реплике имају различиту иконографију, неке од њих се поштују као чудотворне.

Кључне речи: Богородица Тројеручица, чудотворна икона, реплика, метох.

